

Кравченко Оксана Олексіївна, доктор педагогічних наук, доцент, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

Okskravchenko@ukr.net

*Oksana O. Kravchenko, Doctor of Sciences (Education),
associate professor, Dean of Social and Psychological Education Faculty,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
okskravchenko@ukr.net*

**ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ТА КУЛЬТУРОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПРОЛЕТКУЛЬТУ В УКРАЇНІ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ И
КУЛЬТУРОТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОЛЕТКУЛЬТА В
УКРАИНЕ
EDUCATIONAL AND CULTURAL ACTIVITY
OF PROLETKULT IN UKRAINE**

У статті виявлено і розкрито сутність та зміст освітньо-виховної та культуротворчої діяльності Пролеткульту України в контексті суспільно-історичних змін у 1917–1932 рр. Проаналізовано форми реалізації основних напрямів освітньо-просвітницької діяльності Пролеткульту України: освітньо-виховного – словесні (лекція, бесіда, дискусія (форми: вечори питань і відповідей, клубна пошта, культ-лотерея, культ-фанти), обговорення, мітинг, збори, консультація, робота над книгою, інструктаж); практичні (політігри (політрулетка, політлотерея, політтир, політбазар, політфанти, політаукціон, політзагадки, політлото), огляди новин за рубежом, вечори питань і відповідей, спогади про життя і побут робітників до і після революції, агітсуди, історичні суди, «суд над клубом», гучні читальні, вечори книги, листування, «живе кіно», «живий журнал», «кіновечори», екскурсії на виробництво, зустрічі, ігротека, домашня робота); наочні (демонстрація, книжкові виставки, дошка змагань і вітрина відгуків,

стенгазеты, реферативні повідомлення, оформлення зразків документів, виставки творчих робіт членів клубу, екскурсії на виробництво); культуротворчого – студійна робота: літературна, театральна, музична, образотворчого мистецтва.

Ключові слова: Пролеткульт України, культуротворча діяльність, освітньо-просвітницька діяльність, пролетарська культура, клуб, студії.

В статье выявлена и раскрыта сущность и содержание образовательно-воспитательной и культуротворческой деятельности Пролеткульта Украины в контексте общественно-исторических изменений в 1917-1932 гг. Проанализированы формы реализации основных направлений образовательно-просветительской деятельности Пролеткульта Украины: образовательно-воспитательного – словесные (лекция, беседа, дискуссия (формы: вечера вопросов и ответов, клубная почта, культ-лотерея, культовые фанты), обсуждение, митинг, сборы, консультация, работа над книгой, инструктаж); практические (политигры (политрулетка, политлотерея, политтир, политбазар, политфанты, политаукцион, политзагадки, политлото), обзоры новостей за рубежом, вечера вопросов и ответов, воспоминания о жизни рабочих, агитсуды, исторические суды, «суд над клубом», громкие читальни, вечера книги, переписки, «живое кино», «живой журнал», «киновечера», экскурсии на производство, встречи, игротека, домашняя работа); наглядные (демонстрация, книжные выставки, доска соревнований и витрина отзывов, стенгазеты, реферативные сообщения, оформления образцов документов, выставки творческих работ членов клуба, экскурсии на производство); культуротворческого – студийная работа: литературная, театральная, музыкальная, изобразительного искусства.

Ключевые слова: Пролеткульт Украины, культуротворческая деятельность, образовательно-просветительская деятельность, пролетарская культура, клуб, студии.

The article deals with the essence and content of the educational and cultural activities of Proletkult in Ukraine during social and historical changes in 1917-1932. The forms of realizing the main directions of Ukrainian Proletkult's educational activity have been analyzed: educational – verbal (lecture, conversation, discussion (forms: question and answer evenings, club mail, lottery, forfeits), rally, meeting, consultation, work on the book, instruction); practical (political games (roulette, lottery, shooting range, market, forfeit, auction sale, riddles, lotto), look at news reports abroad, question and answer evenings, memories about workers' lives and livelihoods before and after the revolution, agitcourts, historical courts, «trial over club», reading rooms, book events, correspondence, «live cinema», «live magazine», cinema evenings, trips to plants and factories, meetings, games, homework); visual (demonstration, book exhibitions, board of competitions and a showcase of reviews, wallpapers, abstract messages, formation of documents' samples, exhibitions of creative works of club members, excursions to factories); cultural – studio work: literary, theatrical, musical, fine arts.

Key words: Proletkult of Ukraine, cultural activities, educational and enlightenment activities, proletarian culture, club, workshops.

Актуальність теми дослідження. Процеси державотворення, зорієнтовані на демократичний розвиток, інтеграцію у світовий геополітичний і соціокультурний простір, економічне процвітання, мають бути підсилені культурною політикою духовного піднесення, морального очищення, громадянськості, національної ідентифікації та свідомості. Суголосною сучасним викликам є мета «Довгострокової стратегії розвитку культури в Україні до 2025 року» (2015) – створення умов для сприяння творчій активності громадянина і формування в Україні суспільства європейського рівня, що передбачає забезпечення реалізації політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини, засвоєння та використання новітніх знань і технологій, збереження безцінної культурно-

духовної спадщини. Стратегія визначає основні напрями розвитку країни, які мають вивести сферу культури і творчості з периферії суспільно-політичних інтересів, забезпечивши їй провідне місце в суспільно-економічному розвитку України.

Успішна реалізація означених вище трансформацій зумовлена тісним взаємовпливом і взаємозв'язком процесів суспільного розвитку та діяльності громадських структур, у сфері культури зокрема. Держава актуалізує необхідність збереження і підтримки культури через систему освіти шляхом національного виховання, яке спрямовується на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури. З одного боку, суспільство зацікавлене у культурі, яка б виступала підтримкою у процесі реформаційних перетворень, з іншого – культурі, як специфічному виду діяльності суспільства, необхідна підтримка країни.

Серед малодосліджених феноменів культурної та освітньої історії залишається діяльність Пролеткульту (1917–1932 рр.) – освітньо-просвітницької та культуротворчої організації, яка амбітно в умовах тоталітарного ідеологічного режиму робила заявку на автономність та незалежність, уперше поряд із політичними та економічними питаннями державотворення заявила про роль культурного розвитку як чинника формування соціального капіталу країни. Задля цього теоретиками Пролеткульту обґрунтовувалися відповідні організаційно-педагогічні умови для виявлення та розвитку творчого потенціалу населення (пролетаріату) у різних галузях мистецтва (література, музика, театр, образотворче мистецтво) і науки, методичного і практичного забезпечення освітньо-просвітницької роботи в пролеткультівських установах (пролетарські університети, робітничі клуби, дитячі пролеткульти, театри, студії, бібліотеки, гуртки тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, довгий час

Пролеткульт оцінювався однозначно негативно, зазнавав тотальної критики згідно з кон'юнктурними схемами, без урахування досягнень та позитивного досвіду роботи, що унеможливлювало виявити пласт історико-педагогічного знання у процесі «розшаровування» освітньої теорії і практики досліджуваного періоду для їх усебічного і цілісного вивчення. Водночас, об'єктивне дослідження феномену Пролеткульту дозволить доповнити історію вітчизняного культурно-освітнього розвитку 20-х рр. XX ст., виявити суперечливі аспекти діяльності громадських організацій досліджуваного періоду, що впродовж століть розглядаються стереотипно. Саме Пролеткульт потребує критичного підходу у контексті вивчення розвитку національного культурно-просвітницького руху, що водночас постав як організаційне утворення «всесоюзного значення», так і чинник загострення українозорієнтованої діяльності освітніх та мистецьких угруповань того часу.

Першим до вивчення цієї проблематики на початку XX ст. звернувся О. Богданов, який розглядав культуру як універсальний творчий метод, технологію організації соціального буття людей, підняття рівня їхньої освіченості та духовного розвитку. Праці ученого стали фундаментальними у виробленні концепції «пролетарської культури», засадничою базою для обґрунтування повноцінності та повноправності культури поряд з економікою і політикою.

Подальше наукове осмислення досліджуваного феномену пов'язане із виявленням його специфічних можливостей і припадає на 20-і – першу половину 30-х років XX ст. – період розвитку Пролеткульту як освітньо-просвітницької і культуротворчої організації, представлений працями М. Архипенка, П. Безсалька, О. Білецького, В. Блакитного, О. Ведміцького, С. Єфремова, Т. Жукової, В. Затонського, В. Ігнатова, Ф. Калініна, В. Керженцова, В. Коряка, А. Луначарського, В. Львов-Рогачевського, В. Полянського та ін.

Після майже 20-річної перерви в історіографії досліджуваної проблеми, починаючи з середини 50-х років XX ст., з'являються праці радянських

науковців (І. Арончик, С. Асенін, І. Баскевич, В. Горбунов, Н. Дементьєва, А. Кіресєв, Ф. Матіцин, В. Новіков, В. Пономарьов, І. Смірнов, Л. Суворов, Т. Хавін, М. Шумаков та ін.) з питань різнобічної діяльності Пролеткульту, зберігаючи методологічні штампи на зразок «хибність пролеткультивських тверджень», їх «антимарксистський характер», «ворожа партії організація» тощо. Таку ж методологічну позицію зайняли й українські автори радянського періоду (Р. Бабійчук, В. Гришко, С. Гутянський, І. Золотоверхий, О. Слуцький, А. Тростянецький, Г. Шевчук та ін.). З-поміж інших заслуговує на увагу перше монографічне видання з історії Пролеткульту В. Горбунова, у якому, незважаючи на типові радянські методологічні штампи, висвітлено діяльність організації та її еволюцію у контексті взаємовідносин із партією та радянською державою.

Історія діяльності Пролеткульту висвітлена й у працях сучасних російських дослідників (Л. Булавка, Д. Іванцов, О. Ішин, А. Карпов, І. Лапіна, М. Левченко, Л. Ніколаєва, М. Юдін та ін.), у яких висвітлено роль і місце культурно-просвітницьких організацій у радянському суспільстві, проаналізовано поетичну систему і функціонування в ідеологічних і літературних контекстах епохи, розкрито історію регіональних пролеткультів.

Сучасні вітчизняні вчені (В. Даниленко, Г. Касьянов, Т. Комаренко, О. Кручек, С. Кульчицький, Ю. Луцький, М. Парахіна, Ю. Шаповал, М. Шипович та ін.) здійснюють дослідження комуністичної доктрини, її реального змісту, внутрішніх суперечностей, генезису; з'ясовують комуністичні злочини (їх докази і спрямованість, відповідальність за них, гарантію щодо неповторення), відновлюють роль інтелігенції у національно-визвольних змаганнях.

Історіографічний огляд проблеми діяльності Пролеткульту в Україні у досліджуваний період засвідчив, що переважна більшість наукових робіт має суто історичне спрямування, інші ж опосередковано стосуються досліджуваної теми та мають фрагментарний характер. Спеціальних

наукових праць, присвячених вивченню освітньо-виховної та культуротворчої діяльності Пролеткульту в Україні немає.

Мета дослідження – виявити і розкрити сутність та зміст освітньо-виховної та культуротворчої діяльності Пролеткульту України з його суперечностями, кризами і здобутками в контексті суспільно-історичних змін у 1917–1932 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі термінологічного аналізу визначень поняття «Пролеткульт» у науковій літературі та словниково-довідкових виданнях запропоновано його авторське визначення: *Пролеткульт* – освітньо-просвітницька самодіяльна, громадська добровільна організація, мета діяльності якої – освітній і культурний розвиток пролетаріату, створення відповідних організаційно-педагогічних умов для виявлення та розвитку творчого потенціалу робітничого населення (пролетаріату) у різних галузях мистецтва (література, музика, театр, образотворче мистецтво) і науці, навчально-методичне забезпечення освітньо-просвітницької роботи в пролеткультівських установах (пролетарські університети, робітничі клуби, дитячі пролеткульти, театри, студії, бібліотеки, музеї, гуртки тощо).

Системоформуючою концептуальною ідеєю дослідження є виокремлення двох провідних напрямів освітньо-просвітницької діяльності Пролеткульту України – освітньо-виховного та культуротворчого.

Відповідно *освітньо-виховна діяльність* Пролеткульту розуміється як процес трансляції системи наукових знань існуючих теорій модернізму, практичних умінь і навичок у напрямі індустріалізації, і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку розумово-пізнавальної і творчої діяльності слухачів у руслі нової ідеології, а також морально-естетичної культури, які за допомогою нових форм масовості у своїй сукупності визначають соціальну спрямованість організації. *Культуротворчу діяльність* на основі самодіяльності розглядаємо як творчу переробку інформації, її нагромадження, втілення нових ідей, знань, цінностей, норм, зразків у

матеріальні форми, визначення способів їхньої трансляції, сприйняття й освоєння інформації членами пролеткультівських установ і перетворення її в особистий досвід, тобто інтеріоризацію відповідно до продукованої ідеологічної системи цінностей.

Встановлено, що найбільш масовою формою освітньо-просвітницької діяльності Пролеткульту був *робітничий клуб*, що інтегрував у собі навчально-виховну, творчу, просвітницьку, методичну, дозвіллєву, соціалізаційну спрямованість. У клубі передбачалося засвоєння певної системи знань, що поєднувалося із формуванням естетичних смаків і навчанням, здійсненням просвітницьких заходів із суспільно-політичних і соціально-побутових питань, організацією змістовного відпочинку і дозвілля, суспільно корисної та соціально-виховної діяльності. Практична робота клубу набувала організованого і цілеспрямованого характеру, з чітким плануванням та визначеною метою, із загальною програмою для всіх членів.

З метою поглиблення знань, розвитку інтересів і здібностей, клуб організовував гурткову роботу. Гуртки мали конкретно-цільовий характер: наукові, суспільно-політичні, природничо-наукові, з вивчення релігійних питань, виробничих і наукових винаходів, поліпшення умов праці, профруху, художні (музичні, літературні, театральні) та ін. Діяльність гуртків ґрунтувалася на добровільності, спільності інтересів, спрямованості на певний вид навчальної та практичної діяльності. Із самого початку своєї діяльності Пролеткульт закладав основи методики клубної роботи, яка в подальшому набула широкого розповсюдження у робітничих клубах.

Аналіз історико-педагогічних джерел засвідчив, що при клубах, дотримуючись принципу самодіяльності, були створенні *студії* як творчі об'єднання за інтересами для здібних та обдарованих слухачів, тим самим забезпечувалася диференціація навчання за художньо-мистецькими напрямками: літературним, театральним, музичним, образотворчого мистецтва. Студії мали за мету не лише розвиток та реалізацію творчих здібностей, а й освітньо-просвітницьке спрямування – навчання основам

мистецької діяльності у тій чи іншій галузі, наукове дослідження мистецьких явищ, пошук та обґрунтування нових шляхів можливостей творчої діяльності, нових методів пролеткультівської студійної роботи.

Зміст навчання в *літературних студіях* диференціювався таким чином: перший рівень – загальноосвітній, майбутніх майстрів слова ознайомлювали з культурою минулого; другий – спеціальний, що передбачав навчання студійців прийомів літературної творчості (ритміки, метрики, теорії вірша, прози, драматургії і журналістики). Зміст роботи літературних студій: ознайомлення з літературними творами, їх спільний критичний розбір, колективне висловлення зауважень, висновків, самостійна робота з написання рефератів, написання статті, замітки, звіту, нарису, рецензії, інтерв'ю, складання хроніки подій із життя колективу.

Разом із навчальною роботою у літературних студіях практикувалося залучення до творчої роботи, що передбачало: написання кореспондентських матеріалів у газети і журнали; видавничу діяльність, яка спрямовувалася на друк теоретичних підручників і курсів, найкращих творів пролетарських письменників окремими збірниками та альманахами, журналів та газет (офіційним органом Всеукраїнського Пролеткульту був журнал «Зори грядущего» (1921–1922), що виходив у Харкові. Достеменно відомо, що власні періодичні видання мали: Одеський пролеткульт – «Пролетарская культура»; Миколаївський – «Творчество труда», Катеринославський (Дніпропетровський) – «Пролетарское творчество» та ін.). Також здійснювали спільну роботу з театральними і музичними студіями, написання для них п'єс, сценаріїв, матеріалів для «живих газет» та ін.; розробку плакатних текстів, стінгазет, текстів для ілюстрацій та ін.

Встановлено, що слухачі *театральних студій* займалися за програмою, у якій переважали загальноосвітні дисципліни, мистецтво виразного читання, дикція, пластика, ритміка та ін., а також спеціальні предмети за поглибленою програмою: історія театру, мистецтвознавство, акторська майстерність, мистецтво гриму.

Цілком інноваційною поставала ідея масового залучення робітників до активної творчої діяльності, коли учасниками дійства ставали глядачі, що брали участь у масових сценах. Велику симпатію у робітників викликали концерти-мітинги, що влаштовувалися у парках і на майданах, в театрах і на вулицях, у скверах. Така форма роботи отримала назву «театр під відкритим небом».

Виявлено, що діяльність театральних студій Пролеткульту передбачала їх тісну співпрацю з іншими студіями (літературною, музичною та ін.) з метою створення драматичних творів, критичного аналізу, розробки музичного супроводу тощо.

Театральні студії діяли при Першому робітничому театрі, при Театрі робітничої молоді, при робітничих клубах. Також було відкрито експериментальну кінодраматичну студію (Харків, 1927), фото-кіносекцію у місті Харкові (1927). Про розмах, якого набули самодіяльні театральні студії в Україні, свідчать статистичні дані. Так, на кінець 20-х рр. XX ст. діяло 5 тисяч драматичних гуртків при робітничих клубах як серед міського, так і серед сільського населення, загальною чисельністю 70 000 осіб, що свідчило про потужний культурницький рух.

Музичну діяльність Пролеткульту очолювали спеціально створені музичні відділи, як центральні, так і при місцевих пролеткультах. Освітньо-просвітницька робота передбачала створення умов для засвоєння пролетаріатом досвіду попередніх поколінь з метою створення нових музичних творів. Музична освіта у студіях здійснювалася за такою програмою: оволодіння музичною грамотою; розвиток музичного слуху; хоровий спів; ритміка; лекції і бесіди на музичні теми у супроводі концертів; початковий досвід творення; навчання гри на народних інструментах і організація оркестру; навчання гри на фортепіано та інструментах, які входять до складу симфонічного і духового оркестрів; сольний спів; вокальний та інструментальний ансамблі.

Студії образотворчого мистецтва були організовані при більшості

пролеткультівських організацій. Студійці оволодівали мистецтвом письма олією, аквареллю, вугіллям, училися мистецтва оформлення, пробували свої сили у виробництві агітаційного образотворчого матеріалу, плакатів, лозунгів, транспарантів. Результати своєї роботи студійці показували на різних виставках, які, як правило, супроводжувалися лекціями і бесідами про мистецтво для відвідувачів.

Виявлено, що учасники образотворчих студій брали активну участь у художньому оформленні всіх державних свят: їх залучали до декорування громадських будівель, клубів, театральних залів, виготовлення плакатів, лозунгів згідно із заданою тематикою. Цілі виробничі майстерні працювали над плакатом, вівіскою, афішою, ілюстрацією, обкладинкою; вони декорували і прикрашали клуби, приміщення, де відбувалися конференції, з'їзди.

На увагу заслуговує практична спрямованість навчальної діяльності, адже студії виступали своєрідними лабораторіями, в яких теоретичні знання апробувалися і засвоювалися за реальних умов. До прикладу: слухачі літературних студій проходили усі етапи публікації своїх творів на шпальтах періодичних видань, збірниках, альманахах (колективне обговорення, редагування, редакційна правка тощо); театральних – акторська гра у театрах, участь у гастрольній діяльності; музичних – участь та публічний виступ у вокальних хорових ансамблях, симфонічних оркестрах; образотворчого мистецтва – виготовлення власних творів, участь у виставках та відповідних конкурсах.

Водночас забезпечувалася наступність і міждисциплінарний взаємозв'язок між студіями: слухачі літературних студій писали сценарії для театральних, музичні – створювали музичні композиції та супровід вистав, образотворчого мистецтва виготовляли декорації, розробляли дизайн газет, стінгазет, журналів, літературних збірників тощо.

Висновки. Отже, рефлексія діяльності Пролеткульту як історико-педагогічного феномену дозволила вичленити із загального контексту ті

самобутні складові, що відрізняли її від усього іншого, загального, типового, диференціювали й урізноманітнювали контекст, якісно змінювали ситуацію в освіті. Успішність діяльності сучасної освіти значною мірою залежатиме від того, чи відмовиться в цілому суспільство від стереотипів минулих часів і чи відбиратиме кращий досвід, наукову виховну мудрість на основі їх критичного осмислення.

Однак проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми діяльності Пролеткульту в Україні (1917–1932 рр.). Передусім, заслуговують на окреме вивчення такі питання, як науково-методичне забезпечення пролеткультівської роботи; система підготовки та підвищення кваліфікації працівників організації; дослідження історії створення та діяльності міжнародного пролеткульту; освітньо-просвітницька діяльність вітчизняних пролетарських культурно-просвітницьких організацій у досліджуваний період; внесок відомих діячів (художників, митців, письменників і поетів) у справу становлення і розвитку Всеукраїнського Пролеткульту та «українського питання» як одного з основних напрямів його діяльності тощо.

Список використаних джерел:

1. Богданов А. А. О пролетарской культуре (1904–1924 гг.) / А. А. Богданов. – М. – Л. : Книга, 1924. – 344 с.
2. Ведміцький О. Літературний фронт 1919–1931 / О. Ведміцький // Літературний архів. – 1931. – № 4–5. – С. 104–128.
3. Всеукраїнський Пролеткульт: освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917–1932) : монографія / О. О. Кравченко. – Умань : ПП Жовтий, 2016. – 386 с.
4. Горбунов В. В. Ленин и пролеткульт / В. В. Горбунов. – М. : Политиздат, 1974. – 239 с.
5. Гришко В. Від «Пролеткульту» до «призову робітників-ударників у літературі» / В. Гришко // Сучасність, література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1980. – Лютий, Ч. 12(230). – С. 74–95.
6. Карпов А. В. Русский Пролеткульт: идеология, эстетика, практика : монографія / А. В. Карпов. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 2009. – 260 с.
7. Комаренко Т. О. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. / Т. О. Комаренко, М. А. Шипович. – К. : Інститут історії України, 1999. – 63 с.

8. Протоколы Первой всероссийской конференции пролетарских культурно-просветительских организаций, 15–20 сентября 1918 г. / под. ред. П. И. Лебедева-Полянского. – М. : [Б. и.], 1918. – 129 с.
9. Романенко Г. О. Еволюція художніх і літературних об'єднань України: історико-культурологічний вимір : монографія / Г. О. Романенко, В. М. Шейко. – К. : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2008. – 208 с.

References

1. Bogdanov A. A. O proletarskoy kulture (1904–1924 gg.) / A. A. Bogdanov. – M. – L. : Kniga, 1924. – 344 s.
2. Vedmitskyi O. Literaturnyi front 1919–1931 / O. Vedmitskyi // Literaturnyi arkhiv. – 1931. – № 4–5. – S. 104–128.
3. Vseukrainskyi Proletkult: osvitho-prosvitnytska ta kulturotvorcha diialnist (1917–1932) : monohrafiia / O. O. Kravchenko. – Uman : PP Zhovtyi, 2016. – 386 s.
4. Gorbunov V. V. Lenin i proletkult / V. V. Gorbunov. – M. : Politizdat, 1974. – 239 s.
5. Hryshko V. Vid «Proletkultu» do «pryzovu robitnykiv-udarnykyv u literaturi» / V. Hryshko // Suchasnist, literatura, mystetstvo, suspilne zhyttia. – Miunkhen, 1980. – Liutyi, Ch. 12(230). – S. 74–95.
6. Karpov A. V. Russkiy Proletkult: ideologiya, estetika, praktika : monografiya / A. V. Karpov. – SPb. : Izd-vo SPbGUP, 2009. – 260 s.
7. Komarenko T. O. Vlada i literaturno-mystetska intelihentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st. / T. O. Komarenko, M. A. Shypovych. – K. : Instytut istorii Ukrainy, 1999. – 63 s.
8. Protokoly Pervoy vserossiyskoy konferentsii proletarskikh kulturno-prosvetitel'skikh organizatsiy, 15–20 sentyabrya 1918 g. / pod. red. P. I. Lebedeva-Polyanskogo. – M. : [B. i.], 1918. – 129 s.
9. Romanenko H. O. Evoliutsiia khudozhnykh i literaturnykh obiednan Ukrainy: istoryko-kulturolohichniy vymir : monohrafiia / H. O. Romanenko, V. M. Sheiko. – K. : In-t kulturolohii Akad. mystetstv Ukrainy, 2008. – 208 s.